NIEUWESCHANS

gemeentebeschrijving
regio Oldambt/Westerwolde

Monumenten Inventarisatie Project provincie Groningen

colofon

uitgever : Provincie Groningen

samenstelling : P. Harkema
M.H. Panman

eindredactie
en lay-out : L. Hacquebord

INLEIDING

De gemeentebeschrijving van Nieuweschans is ontstaan in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP). Dit project is geïnitieerd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en uitgevoerd door de provincies. Het heeft als doel een globaal overzicht te geven van de stedebouw en bouwkunst uit de periode 1850-1940. De inventarisatie is per provincie, gebiedsgewijs aangepakt. Voor de provincie Groningen waren dat de volgende gebieden: het Hogeland (inclusief de gemeente Slochteren), het Westerkwartier, het Oldambt, de Veenkoloniën en het Gorecht.

Om greep te krijgen op het inventarisatiegebied is de volgende methodiek ontwikkeld:
1 er is een regiobeschrijving gemaakt van elk van de hierboven genoemde gebieden, die een algemeen kader biedt voor de uitgevoerde inventarisaties;
2 in samenhang daarmee is per gemeente een gemeentebeschrijving opgesteld, die nader ingaat op de ontwikkelingen in die gemeente;
3 verder zijn door middel van veldwerk structuren en objecten uit de betreffende periode geïnventariseerd. De inventarisatie heeft tevens als toetsing gediend van de regio- en gemeentebeschrijving.

In de gemeentebeschrijving van Nieuweschans wordt in het kort een beeld geschetst van de ontwikkelingsgeschiedenis van de gemeente tot 1940. De volgende aspecten komen hierbij aan de orde:

1 begrenzing en ligging van het gebied
2 ontstaansgeschiedenis
3 grondgebruik
4 infrastructuur
5 nederzettingsstructuur.

Na deze ontwikkelingsschets van de gemeente wordt tenslotte in hoofdstuk 6 doel en methodiek van het stedebouwkundig veldonderzoek en de inventarisatie van de bouwkunst weergegeven.
Door de hele tekst staan steeds tussen haakjes inventarisatienummers vermeld. Hiermee wordt verwezen naar het vijf delen tellende rapport "Registratie cultuurhistorische waardevolle objecten", waarin de resultaten zijn neergelegd van een tussen 1981 en 1990 uitgevoerde inventarisatie van de bouwkunst in het herinrichtingsgebied Oost-Groningen.

Bij de totstandkoming van deze gemeentebeschrijving en de inventarisatie hebben wij van de kant van de gemeente alle mogelijke medewerking ontvangen. Wij willen haar hiervoor hartelijk bedanken.

P. Harkema
M.H. Panman

Inhoudsopgave

GEMEENTEBESCHRIJVING NIEUWESCHANS.....1

1 Ligging.....1

2 Ontstaansgeschiedenis.....2
2.1 Geologische geschiedenis.....2
2.2 Bewoningsgeschiedenis.....3

3 Grondgebruik.....5
3.1 Agrarisch grondgebruik.....5
3.2 Niet-agrarisch grondgebruik.....6

4 Infrastructuur.....8
4.1 Landwegen.....8
4.2 Waterwegen.....8
4.3 Tram- en spoorwegen.....8
4.4 Overig vervoer.....9

5 Nederzettingsstructuur.....10
5.1 Algemeen.....10
5.2 Nederzettingsstructuur per dorp.....11
- Nieuweschans.....11
5.3 Verspreide bebouwing.....14

INVENTARISATIERESULTATEN

6 Inventarisatie stedebouw en bouwkunst.....16
6.1 Stedebouwkundig veldonderzoek.....16
6.2 Inventarisatie van de bouwkunst.....17

LITERATUUR.....18

finster
wolde

beerta

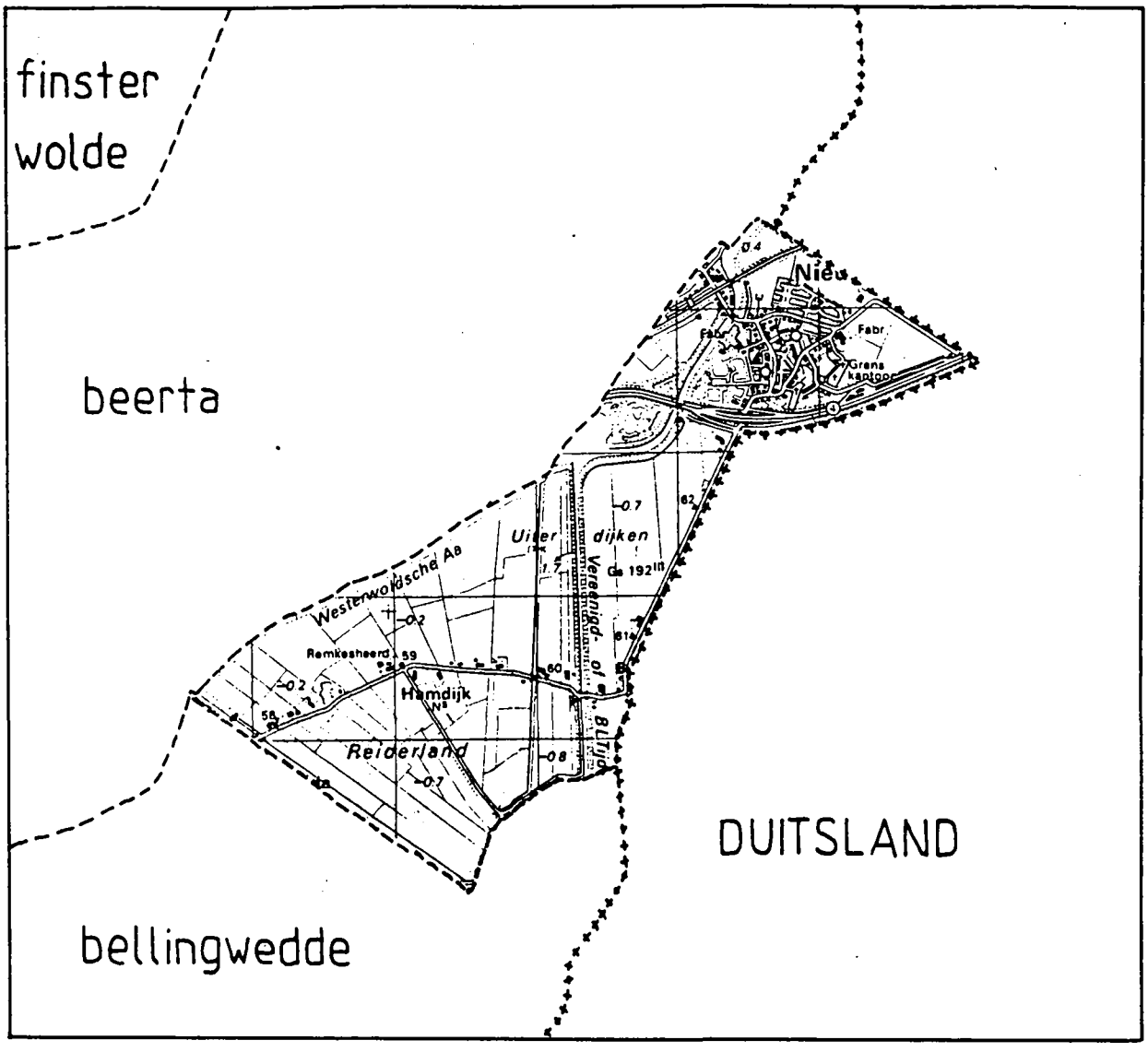

DUITSLAND

bellingwedde

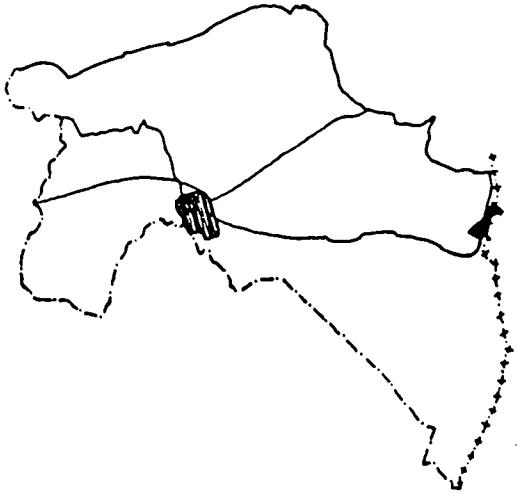

GEMEENTE
NIEUWE SCHANS

2,5 km

GEMEENTEBESCHRIJVING NIEUWESCHANS

1 Ligging

De gemeente Nieuweschans ligt in het oosten van de provincie Groningen en grenst in het oosten aan Duitsland, in het noordwesten aan de gemeente Beerta en in het zuiden aan de gemeente Bellingwedde.

Het grondgebied van de gemeente Nieuweschans beslaat 814 ha.

Tot deze gemeente behoren de volgende dorpen en gehuchten: Booneschans, Hamdijk, Nieuweschans en Oudezijl (gedeeltelijk).

In 1963 heeft Nieuweschans een grenswijziging ondergaan (zie kaart "Namen van water en wegen"). Op 1 januari 1990 is de gemeente Nieuweschans samengevoegd met de gemeenten Beerta en Finsterwolde onder de naam Beerta.

2 Ontstaansgeschiedenis

2.1 Geologische geschiedenis

Het reliëf in Oost-Groningen wordt vrijwel uitsluitend bepaald door afzettingen uit het Pleistoceen en het Holoceen. In het Saalien, een ijstijd circa 120.000 jaar voor Chr., werd het noordelijk deel van Nederland door landijs bedekt. In de laatste fase kende het ijs een stilstandsperiode waarbij langs het ijsfront de ondergrond omhoog geperst werd tot lage heuvels. Deze zandruggen bleven boven de latere afgezette klei- en veenlagen uitsteken.

Gedurend het Weichselien, de jongste ijstijd, bereikte het landijs Nederland niet. Wel heerste er een koud en droog klimaat waarin dikke pakketten dekzand werden afgezet. Dit dekzand komt aan de oppervlakte op of rondom de glaciale heuvels.
In het Holoceen (10.000 jaar voor Chr. tot heden) traden voortdurend trans- en regressies op. In de periode van een transgressie steeg de zeespiegel en werd klei afgezet. In de regressieperioden daalde de zeespiegel en vond er plantengroei plaats waardoor er veen kon worden gevormd.

In de transgressiefasen werd het Oldambt, waartoe de gemeente Nieuweschans wordt gerekend, steeds door uitbreidingen van de Eems bedreigd. Deze rivier komt uit het zuiden, buigt ten noorden van Leer (Duitsland) naar het westen, stroomt langs Emden en mondt in de Waddenzee uit. Een zijrivier van de Eems is de Westerwoldse A die ter hoogte van Wedde uit de Mussel A en de Ruiten A ontstaat. Op de Westerwoldse A monden de Rensel en de Pekel A uit die bij Winschoterzijl samenkomen.
De invloed van de zee reikte, vooral langs de Westerwoldse A en Pekel A, diep het land in. In 1277 is, bij een doorbraak, de Dollard ontstaan die het beloop van de Eems veranderde en de oude kweldergronden heeft weggeslagen.

Door de verschillende Dollardinbraken won de Dollard steeds meer terrein. Echter door aanslibbing en inpoldering werd de Dollard geleidelijk aan weer kleiner. Omstreeks 1545 heeft de Dollard de grootste omvang bereikt. In dit jaar is dan ook de dijk voltooid die het Klei-Oldambt beveiligde en die sedertdien heeft standgehouden. Ook daarna werden er nog verschillende dijken aangelegd om het land tegen overstromingen te beschermen. Langs deze dijken ontstonden soms kolken door een te grote toevoer van water dat niet tijdig op de Dollard kon worden geloosd.

De gemeente Nieuweschans wordt gerekend tot de Dollardpolders. Het oude Dollardlandschap was een

veenlandschap op een golvende pleistocene dekzandondergrond.
Het noordoostelijke gedeelte van de gemeente valt onder de Jongste Dollardpolders die hoger zijn opgeslibd dan de Oudste polders. Het zuidwestelijke gedeelte valt onder de oude Dollardpolders. De Jongste Dollardpolders hebben uitsluitend zware, kalkrijke kleigrond in de bodem en de Oudste Dollardpolders hebben meestal zware kalkarme kleigronden in de bodem.

De hoogteligging in de gemeente Nieuweschans varieert van -0.8 NAP in het zuiden (naast het B.L.Tijdenskanaal) tot +0.5 NAP ook in het zuiden van de gemeente, net ten noorden van de Hamdijk.

Het gebied waartoe de gemeente Nieuweschans behoort, watert naar het noorden af. De organisatie van de waterhuishouding in de oostelijke boezem van de Dollard, die langzamerhand ingedijkt werd, was vanaf 1636 in handen van een groeiend aantal zijlvesten. Deze werden in 1864 samengevoegd tot het waterschap Reiderland.
Via de Westerwoldsche A werd het water eeuwenlang geloosd op de Dollard. Door dichtslibbing en inpoldering werd echter de afwatering belemmerd. Met het kanaliseren van de Westerwoldsche A en het graven van het B.L. Tijdenskanaal (zie paragraaf 4.2) werd dit probleem opgelost.
De verbetering van de waterhuishouding ging ook gepaard met de bouw van kunstwerken zoals watermolens, stoomgemalen en later ook electrische gemalen. Ook verschenen er steeds meer sluizen en bruggen in het landschap.

2.2 Bewoningsgeschiedenis

De occupatiegeschiedenis van de gemeente Nieuweschans hangt samen met de geschiedenis van de Dollard. Het gebied waar later Nieuweschans zou komen te liggen bestond voor onze jaartelling uit veen met plaatselijk pleistocene zandkoppen.
In 1545 heeft de Dollard zijn grootste omvang bereikt en is men met de aanleg van dijken begonnen. Door inpoldering werd in 1626 het gebied rond Oudeschans drooggelegd. Ten noorden daarvan lag een brede, onbeveiligde kleistrook langs de Dollard.
De verdedigingslinie langs de oostgrens tot aan de Dollard moest grondig worden verbeterd in een periode waarbij het van belang was de toegangswegen tot de stad Groningen in handen te hebben. Hiertoe werd dan in 1628, ter vervanging van de Oudeschans, een tweede schans, Nieuweschans genaamd, aangelegd door de Staten van Stad en Lande op een stuk grond genaamd "Lange Akkeren" (Nieuweschans werd daarom ook wel Langakkerschans genoemd). Deze schans was een "dijkschans" (voor de verdediging van de dijken) maar ook een "zijlschans"

(door de zijl werd de waterstaat beheerst waardoor het gebied rondom de vesting kon worden geïnundeerd).

Tijdens de Franse bezetting (1795-1813) heeft Nieuweschans voor het laatst een militaire functie en in 1815 werd het Nederlandse garnizoen uit Nieuweschans teruggetrokken. Hiermee begon een neergangsperiode voor de vesting en in 1870 werd bepaald dat Nieuweschans als vesting zou ophouden te bestaan. Men slechtte de wallen, dempte de grachten en sloopte de poorten. Deze afbraak is in 1907 voltooid.

Het gehucht Booneschans is ook een vesting geweest op de verdedigingslinie langs de oostgrens. Deze schans is in 1589 aangelegd en heeft na de aanleg van Oudeschans haar functie verloren.
Het gehucht Hamdijk is ontstaan op de in 1657 aangelegde Dollarddijk.
Het gehucht Oudezijl is ontstaan rond de zijl (=sluis) in de Westerwoldse A.

3 Grondgebruik

3.1 Agrarisch grondgebruik

De gemeente Nieuweschans is een typische Oldambtgemeente. Het is een akkerbouwgemeente bij uitstek.

Agrarisch grondgebruik

jaar	% bouw-land	% gras-land	% tuin-bouw	tot. opp. cultuurgrond (ha)
1815	52,1	47,9		662,20
1833	63,2	34,7	2,1	699,62
1862	80,4	19,6		715,63
1885	76,8	20,7	2,5	692,91
1930	90,1	6,5	3,3	610,49

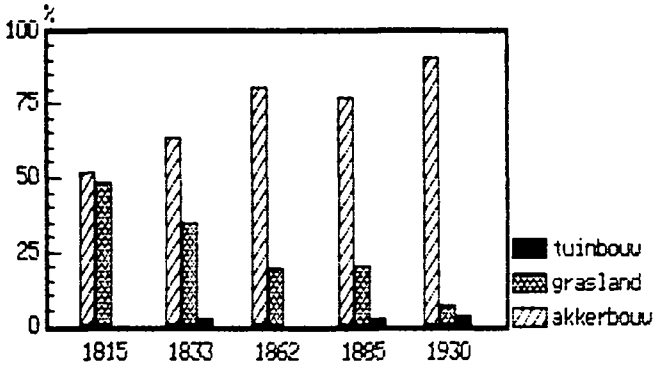

bron: E.W. Hofstee (1985)

Het Oldambt, waartoe de gemeente Nieuweschans wordt gerekend, was altijd een akkerbouwgebied. Het overgrote deel van de kleigronden langs de Dollard was in de 18e eeuw reeds in gebruik als grasland. Voor het begin van de 19e eeuw zette zich een verschuiving in in de richting van de akkerbouw. De richting van de verschuiving was van noord naar zuid: de gemeenten aan de Dollardkust zetten de verschuiving eerder in en deze ontwikkeling werd daarna overgenomen door de zuidelijker gelegen gebieden. Redenen voor deze omslag zijn waarschijnlijk de veepest en het feit dat een bouwboer meer aanzien genoot dan een veeboer.

In de gemeente Nieuweschans, waar zich de oudste Oldambster boerderijen bevinden, is de verschuiving al voor 1800 ingezet. Uit de grafiek blijkt dat het percentage bouwland in 1815 al vrij aanzienlijk is. Opmerkelijk is dat in de periode 1862-1885 het percentage grasland weer stijgt. De oorzaak kan gezocht

worden in de gunstige ontwikkeling in de prijzen van veehouderijprodukten in de tweede helft van de 19e eeuw. De oppervlakte grasland werd hierdoor vergroot.
Na 1885 daalt het percentage grasland weer. Deze nieuwe ontwikkeling in de richting van de akkerbouw vindt waarschijnlijk zijn oorsprong in het in gebruik nemen van de kunstmest. De vruchtbaarheidsproblemen die misschien een tijd lang de overgang naar de akkerbouw hadden doen stagneren schenen nu voorgoed te zijn opgelost.

De verkavelingssituatie in de gemeente Nieuweschans is in de loop der tijd veranderd. De oorspronkelijke verkaveling was als volgt: ten zuidwesten van het dorp Nieuweschans was de grond in een regelmatige blokverkaveling gelegd, de rest van de gemeente liet een strokenverkaveling zien. In 1980 was over de gehele gemeente een regelmatige blokverkaveling te zien als gevolg van een ruilverkaveling.

3.2 Niet-agrarisch grondgebruik

Aan het agrarisch grondgebruik (vnl. akkerbouw) ontleenden enkele nieuwe bedrijven hun bestaan. In 1865 was er al een "stoomwerktuig" in gebruik genomen door de Olie-, koren-, mosterdmolen en grutterij.
Met de ontmanteling van de vesting na 1870 brak voor Nieuweschans het tijdperk van industrialisatie aan. De eerste echte industrie was een stoom-karton-en papierfabriek die in 1870 werd opgericht, de tweede in de provincie. De fabriek lag midden in het gebied dat de grondstof stro leverde. Ook schoon water (voor het fabricageproces) en turf (brandstof) waren hier voorhanden. Tevens had men hier de beschikking over uitstekende verbindingen naar leveranciers en afnemers. Ondanks deze goede omstandigheden is in 1880 deze karton- en papierfabriek echter opgeheven.
In 1888 is er opnieuw een strokartonfabriek opgericht, "de Dollard" geheten, dankzij de bemoeienis van de Oost-Groninger parlementariër B.L. Tijdens. Deze keer met blijvend resultaat. B.L. Tijdens zorgde er ook voor dat er in Nieuweschans een melkfabriek ,"de Schans", kwam. Deze fabriek had echter niet voldoende levenskracht.
Een andere belangrijke bedrijfstak voor Nieuweschans was de graanhandel van de gebroeders Watermann uit Bunde. Het pakhuis "de Dageraad" werd in gebruik genomen voor deze graanhandel (invent.nr. 263).

Al deze nieuwe bedrijven waren landbouwindustrieën die hun bestaan ontleenden aan de akkerbouw in de omgeving. Zelf deden ze in Nieuweschans een groep fabrieksarbeiders ontstaan.
In deze streken ontstonden scherpe economische en politieke tegenstellingen. Ook kwamen er veel stakingen voor. Het gebied ten noorden van de voormalige vesting

geeft nog steeds enigszins een beeld van de industrialisering van Nieuweschans vanaf de komst van het spoor en de slechting van de wallen. Ondanks de komst van moderne fabrieksgebouwen en een grote graansilo en verbouwingen van de oorspronkelijke bebouwing is de oude situatie nog goed herkenbaar.

4 Infrastructuur

4.1 Landwegen

De wegenstructuur in de gemeente Nieuweschans wordt bepaald door:
- het tracé van de aangelegde dijken
- de structuur van de vesting Nieuweschans.

Nieuweschans is een dorp dat vanuit de, in 1628 al bestaande, vesting is gebouwd. Deze vesting bepaalt in grote mate de wegenstructuur van het dorp.
Rond 1850 zijn er al verschillende wegen verhard, o.a. weg naast de Hamdijk. Dit is een Dollarddijk die in 1657 is aangelegd ter bescherming van de gronden.
Aan het eind van de 19e eeuw gaat de verharding van het wegenstelsel door. Vanuit de Hamdijk worden dwarswegen aangelegd.
Tussen 1900 en 1940 vindt vooral uitbreiding van het verharde wegennet in de bebouwde kom van Nieuweschans plaats.

4.2 Waterwegen

De waterwegen in de gemeente Nieuweschans zijn gegraven kanalen en gekanaliseerde natuurlijke waterwegen. Ze dienden voor de afwatering en voor de scheepvaart. Ten gevolge van de aanleg van de waterwegen werd de afwatering van het land verbeterd en kon de landbouw tot ontwikkeling worden gebracht. Daarnaast konden produkten worden vervoerd zodat de welvaart kon stijgen.
In de gemeente bevinden zich de volgende waterwegen:
- B.L. Tijdenskanaal (gegraven 1911-1917)
- Westerwoldse A (natuurlijk)

Het Verenigd of B.L. Tijdenskanaal is gegraven op advies van een commissie die in 1906 was opgericht om de afwatering van Oost-Groningen te verbeteren. Dit kanaal komt uit in de Westerwoldse A die in de loop der tijd gekanaliseerd is waardoor de natuurlijke meanders zijn verdwenen. In het B.L. Tijdenskanaal zijn verschillende civiel-technische kunstwerken aanwezig zoals bruggen en sluizen.

4.3 Spoorwegen

Het vervoer over water krijgt aan het eind van de 19e eeuw grote concurrentie van het vervoer over land. Op 1 mei 1868 werd de spoorlijn tussen Groningen en Winschoten in gebruik genomen. Deze lijn was door de Staats Spoorwegen aangelegd ten zuiden van het Winschoterdiep. Bij Winschoterzijl is de spoorweg ten noorden van het Winschoterdiep komen te liggen. Een half

jaar na de openstelling was het mogelijk door te reizen naar Nieuweschans. De aansluiting op het Hannoverse spoorwegnet kon nog niet zo gemakkelijk plaatsvinden. Er moest daartoe een dure en ingewikkelde overbrugging over de Eems komen. Er werd acht jaar aan gebouwd en toen kon de lijn worden doorgetrokken.

De kooplieden uit Groningen waren erg tevreden met deze verbinding. Deze leverde in ieder geval een stijgend goederen- en reizigersvervoer op. Ook voor Nieuweschans was de spoorlijn van betekenis. Tussen Groningen, Nieuweschans en Duitsland nam het goederen- en personenvervoer toe.

4.4 Overig vervoer

In de gemeente Nieuweschans zorgden de beurt- en vrachtschippers veelal voor het vervoer van goederen naar de stad Groningen. Ook de zgn. boderijders zorgden voor het goederenvervoer in deze gemeente. Zij gingen met de hondekar of met paard-en-wagen, en later per vrachtwagen, naar de stad Groningen. Men kon bestellingen opgeven die uit de stad werden gehaald en aan huis werden afgeleverd. In de plaats Nieuweschans was één boderijder actief.

In de gemeente Nieuweschans hebben in de de periode 1850-1940 geen autobussen gereden.

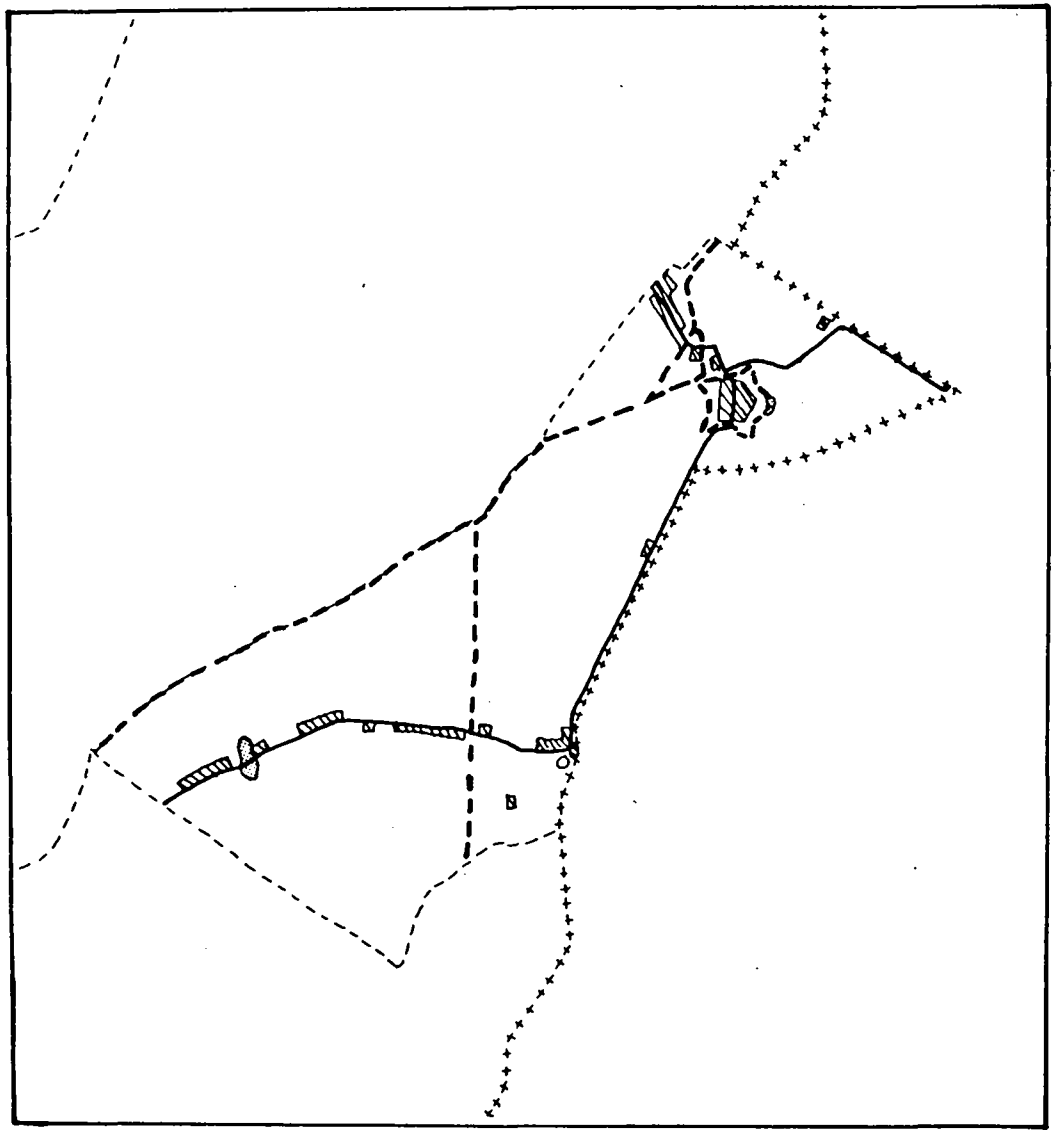

±1850

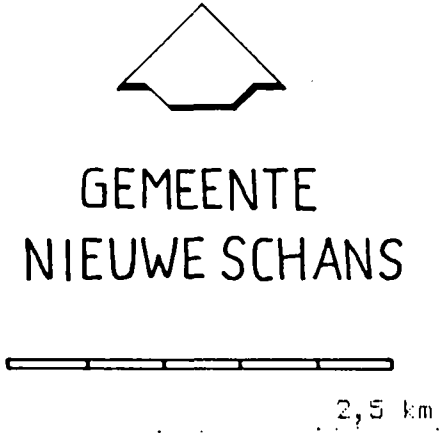

+++++ rijksgrens

- - - - gemeentegrens

landweg

spoorweg

waterweg

water

bebouwing

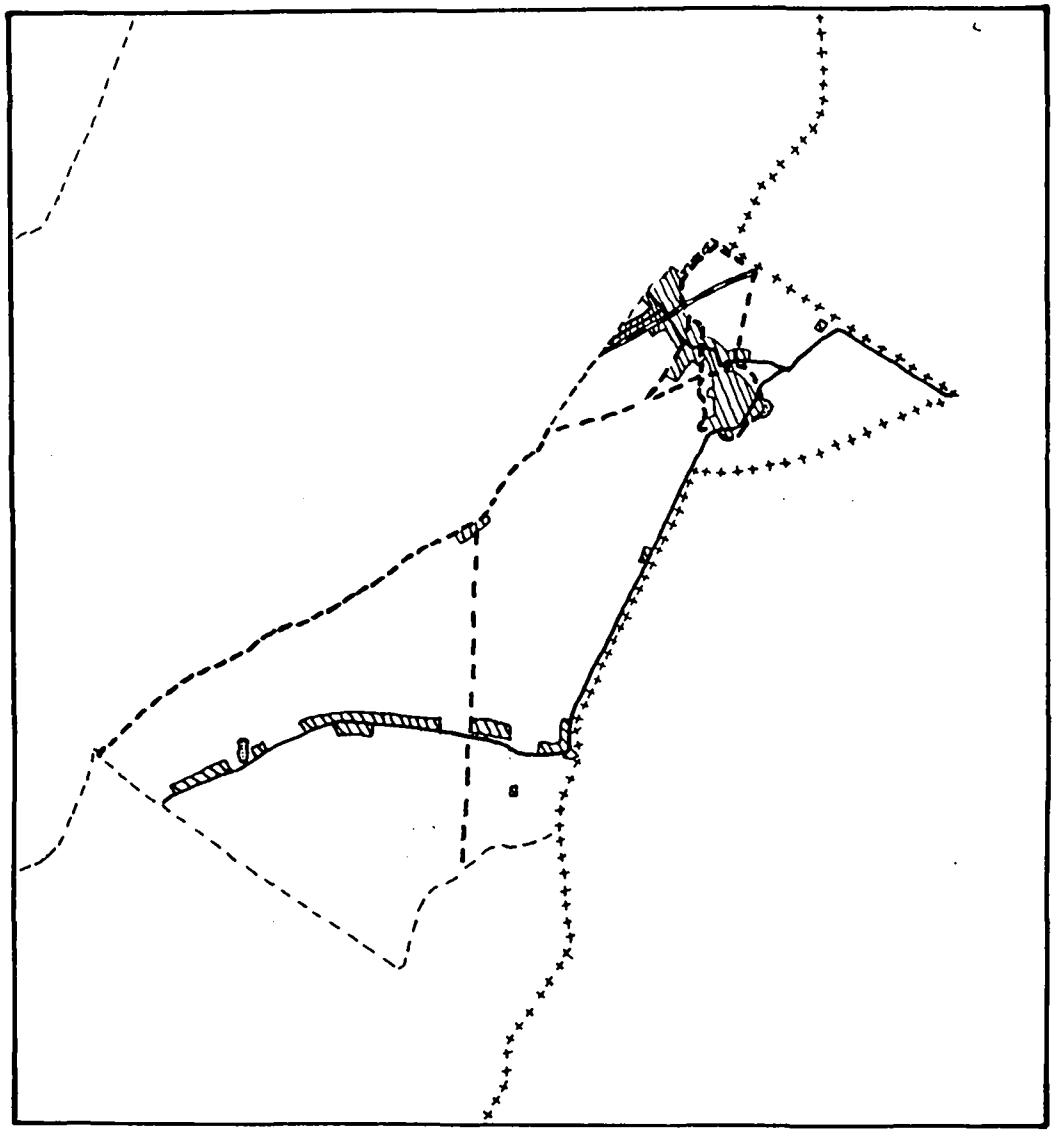

±1900

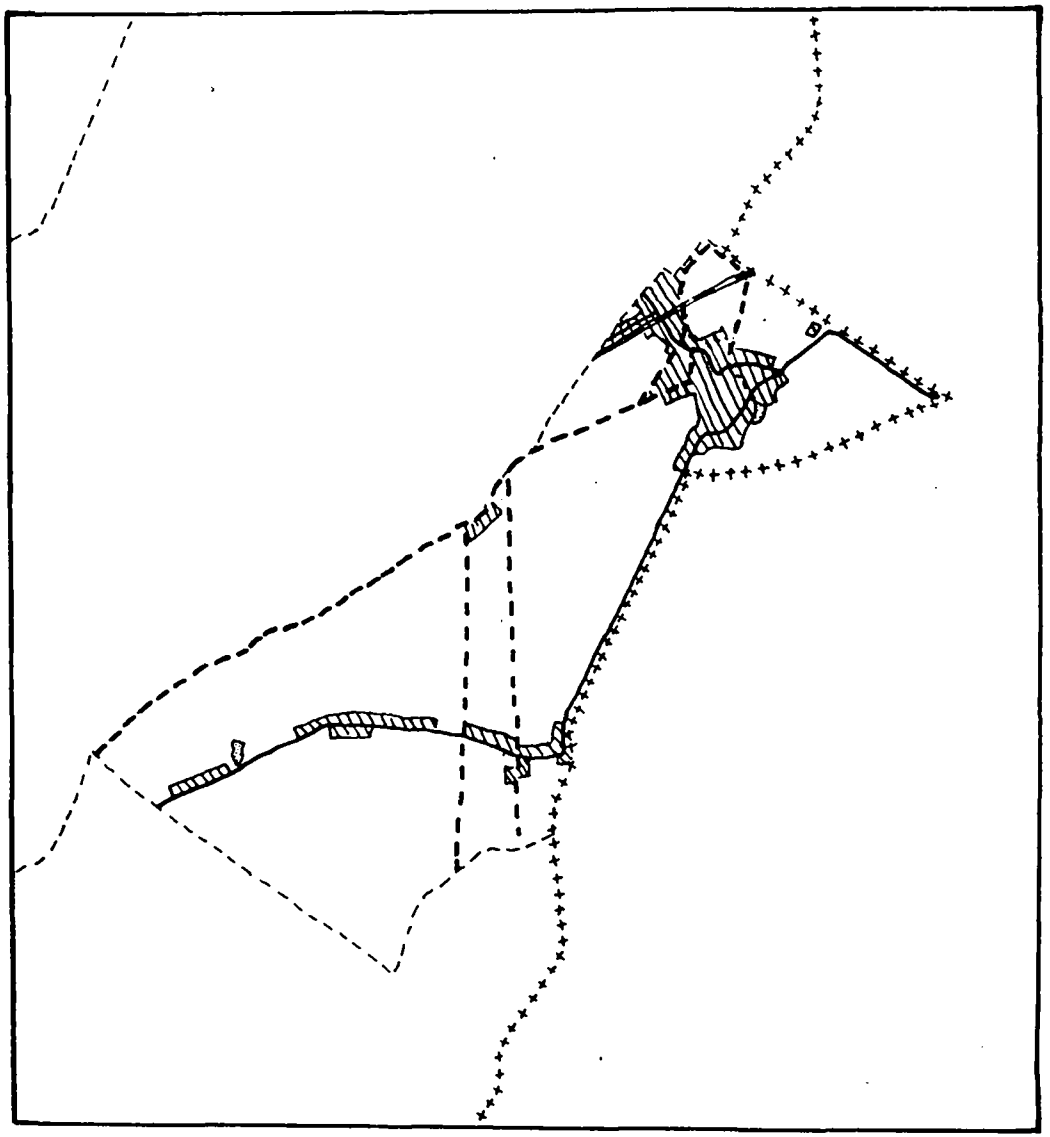

±1940

5 Nederzettingsstructuur

5.1 Algemeen

In de gemeente Nieuweschans liggen de plaats Nieuweschans en de gehuchten Booneschans, Hamdijk en een gedeelte van Oudezijl.

In deze paragraaf wordt een beeld geschetst van de inwoners- en woningaantallen. De tweede paragraaf geeft voor Nieuweschans en Oudezijl een beeld van de ruimtelijke ontwikkelingen in de periode 1850-1940. In de derde paragraaf komt de verspreide bebouwing van de Hamdijk en van Booneschans aan de orde.

inwoners

jaar	1859	1869	1879	1899	1930	1947	1987
aantal	1073	1091	1357	1585	1998	1977	1781

woningen

jaar	1859	1899	1930	1947	1987
aantal	176	287	503	521	733

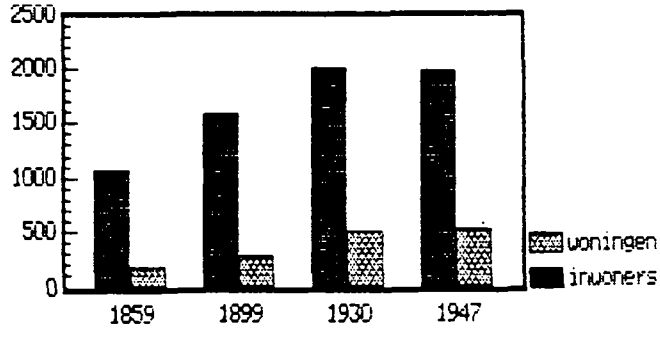

bronnen: - volkstellingen
- C.B.S.

Tot 1930 laat het inwonersaantal van Nieuweschans een stijgend verloop zien. Daarna, in de periode 1930-12947 daalt het aantal inwoners. Na 1947 daalt het inwonersaantal nog sterker.
Oorzaak hiervan kan zijn het gebrek aan werkgelegenheid buiten de landbouw. Door de schaalvergroting en de mechanisering in de landbouw was het noodzakelijk daarbuiten vervangende werkgelegenheid aan te bieden. In de gemeente Nieuweschans gebeurde dat echter niet voldoende om de inwoners vast te houden.

De woningvoorraad neemt het meest toe in de periode 1899-1930. Er worden dan gemiddeld ongeveer 70 huizen per tien jaar gebouwd. De woningbezetting daalt over de gehele periode, nl. van 6.1 mensen per woning in 1859 tot 2,4 in 1987 (5.5 in 1899; 4.0 in 1930 en 3.8 in 1947).

5.2 Nederzettingsstructuur per dorp

NIEUWESCHANS

Nieuweschans is het enige dorp in de gelijknamige gemeente en ligt in de uiterste noordoosthoek van het gemeentelijk grondgebied. In het noordwesten grenst Nieuweschans aan het gehucht Oudezijl dat tegelijkertijd zal worden besproken.

Nieuweschans is ontstaan als een vestingdorp. In 1628, tijdens de laatste fase van de Tachtigjarige Oorlog, wordt ter vervanging van de Bellingwolder Schans, later Oudeschans genoemd (zie gemeentebeschrijving van Bellingwedde) op een kleistrook aan de kust, de Lange Akkeren, een nieuwe versterking aangelegd.
Nieuweschans, dan Langakkerschans genoemd, is gesitueerd op een kruispunt van twee dijken, de Hamdijk en de de dijk waarover de Bunderweg loopt. Dit kruispunt wordt weer doorsneden door de Moersloot die hier in de Dollard uitmondt. Doel van het fort is zowel de Dollarddijken als de in de Moersloot aangelegde sluis te verdedigen. Het ontwerp van de vesting is gemaakt door de Friese ingenieur Matthijs van Voort. Hij heeft de schans de vorm van een regelmatige gebastioneerde vijfhoek gegeven, omgeven door wallen en grachten, waarvan het zwaartepunt in het oosten ligt. De versterking heeft twee poorten, te weten de Winschoter in het noorden en de Bellingwolder in het zuiden.
Het stratenpatroon heeft, in tegenstelling tot Bourtange, een orthogonaal verloop dat bepaald is door de loop van de twee dijken en is toegesneden op de militaire funktie van de nederzetting. Hoofdas is het langgerekte, noord-zuidlopende exercitieterrein, nu de Voorstraat, met aan weerszijden lindebomen. Aan westzijde wordt het stratenpatroon door de Molenstraat beëindigd, aan de oostzijde door de Singelstraat en de Achterweg.
Ligt Nieuweschans bij aanleg nog aan zee, vijftig jaar later scheidt een brede strook slib de vesting van de kustlijn. In de 17e en 18e eeuw wordt de schans versterkt en uitgebreid. Levendigheid wordt veroorzaakt door de aanwezigheid van het garnizoen en het grensverkeer tussen Nederland en Duitsland.

Rond 1850 ligt Nieuweschans nog geheel binnen de vestingwallen. De bebouwing langs de nauwe straten is vrijwel aaneengesloten. De panden staan dicht op de straat en zijn er haaks op georiënteerd. Langs de Voorstraat staat grootschalige bebouwing (invent.nr. 258): woningen van officieren en notabelen, het Gouvernementshuis en het Corps de Garde. De andere straten hebben een kleinschaliger karakter zoals de woningen van de onderofficieren aan de Achterstraat (invent.nr. 260). Ook de religieuze gebouwen, de Garnizoenskerk aan de Kerkstraat (1751, invent.nr. 259) en de synagoge aan de Achterstraat (1813, invent.nr. 262), zijn klein van formaat.

Ten noordwesten van de vesting, aan de andere zijde van de Westerwoldse A, ligt het gehucht Oudezijl. Het is ontstaan langs de oude Dollarddijk die in de richting van Drieborg loopt, en wordt met Nieuweschans verbonden door de Hoofdstraat die deze dijk volgt. De bebouwing van Oudezijl ligt aan weerszijden van de dijk en bestaat voornamelijk uit enkele huizen en kleine bedrijven. De wallen en versterkingen zijn omstreeks 1850 al erg verwaarloosd, het garnizoen is verdwenen en het grensverkeer gedaald.

1850-1900

Na 1870, als de vesting Nieuweschans wordt opgeheven, kan worden begonnen met de ontmanteling van de schans en worden de gebouwen, percelen en grond door de Staat verkocht. Rond 1907 is dit karwei geklaard. Binnen de bestaande bebouwde kom leidt dit tot vernieuwing van de bestaande bebouwing en nieuwbouw. Aan de Molendrift wordt in 1887 op het voormalige molenbastion de nieuwe molen van de gebroeders De Boer neergezet (1945 verwoest). Achter de Hoofdwacht, aan de Achterstraat, verrijst een meelfabriek, eveneens van de gebroeders De Boer.
Aan de zuidoostzijde van de oude vesting, op de grens met Duitsland, zijn een N.H. en een Joodse begraafplaats aangelegd.

Tot 1900 is een groot deel van de vestingstructuur nog herkenbaar. In de periode eraan voorafgaand breidt Nieuweschans zich echter wel buiten de wallen uit. Het gebied ten oosten van de schans, tussen Bunderweg en Achterweg, wordt bebouwd met enkele arbeiderswoningen. Daarnaast breidt Nieuweschans zich aan de zuidkant uit, langs het Zuideinde. Hier worden enkele woonhuizen en een lagere school (1882, 1966 afgebroken) neergezet.
De belangrijkste expansie vindt plaats aan de noordzijde van de bebouwde kom. Via de Hoofdstraat en Verlengde Hoofdstraat sluit de bebouwing aan bij die van Oudezijl. Deze uitbreiding wordt gestimuleerd door de aanleg van de spoorlijn Groningen-Oldenburg (1868-1878, zie 4.3).

Na 1870 doet de industrialisatie haar intrede. Langs de

Hoofdstraat en Verlengde Hoofdstraat vestigen zich dan bedrijven, waartussen woningen worden gebouwd. Bij de brug over de Westerwoldse A, ten noorden van de Hoofdstraat, ligt het pakhuis "De Dageraad" (1873, invent.nr. 263, leegstaand) dat in 1896 door de firma Watermann in gebruik wordt genomen. Ten zuiden hiervan wordt in 1888 de strocartonfabriek "De Dollard" geopend (nu Triton, geheel vernieuwd).
Tegenover de hoek Hoofdstraat-Bunderweg, aan de vestinggracht, ligt het hotel "De Nederlanden" dat vanaf 1916 als gemeentehuis wordt gebruikt. Aan de andere kant van de gracht wordt in 1891 zuivelfabriek "De Schans" opgericht (nu afgebroken).
Aan de overzijde van de Westerwoldse A worden in de omgeving van het station (1868, in 1972 gesloopt) en de spoorlijn enkele pakhuizen neergezet en woningen voor het Nederlandse en Duitse spoorwegpersoneel en enkele villa's gebouwd. Tegenover de hoek Stationsstraat-Verlengde Hoofdstraat ligt een locomotiefloods van de spoorwegen die een voor deze gebouwen typerend waaiervormig plattegrond heeft (invent.nr. 264).

1900-1940

In de eerste helft van deze eeuw breidt Nieuweschans zich met name in noordwestelijke richting uit. In het zuiden is weinig ruimte vanwege de rijksgrens, terwijl in het oosten de uitbreidingsmogelijkheden langs de Bunderweg en Achterweg door het douanekantoor (nu afgebroken) op de splitsing van deze wegen wordt beperkt. Aan de Bunderweg, die in deze periode de meest bedrijvige straat van Nieuweschans is, liggen veel winkels en kleine bedrijven. Rond 1915 wordt aan de zuidkant de Gereformeerde kerk gebouwd. Achter de bebouwing hiertegenover ligt een kwekerij. Langs het Zuideinde worden losstaande villa's en aan de zuidkant een serie dubbele arbeiderswoningen neergezet.
De bebouwing langs de Hoofdstraat verdicht zich met woonhuizen en andere panden. De meeste staan direkt en haaks op de weg. Rond 1913 wordt tegenover het gemeentehuis het postkantoor gebouwd. Achter de zuivelfabriek wordt in 1908 aan het Snikdiep de nieuwe steenfabriek van de gebr. De Boer geopend (nu gesloten en gedeeltelijk verbouwd). Tegelijkertijd breidt "De Dollard" zich uit. Aan de zuidzijde van het Snikdiep wordt een serie vrijstaande burgerwoningen gebouwd.
Behalve uitbreidingen buiten de oude vesting vindt er eveneens expansie plaats door middel van bebouwing op de vroegere vestingwallen. Aan de oostzijde worden langs de Singelstraat burger- en arbeiderswoningen neergezet. In het westen worden aan de westkant van de Molenstraat drie nieuwe straten aangelegd en bebouwd met dubbele arbeiderswoningen (nu vernieuwd): de Molendwarsstraat, de Kerkstraat (verlengd) en de Zuiderstraat. Aan de Molenstraat wordt in 1918 de nieuwe marechaussee-kazerne in gebruik genomen.

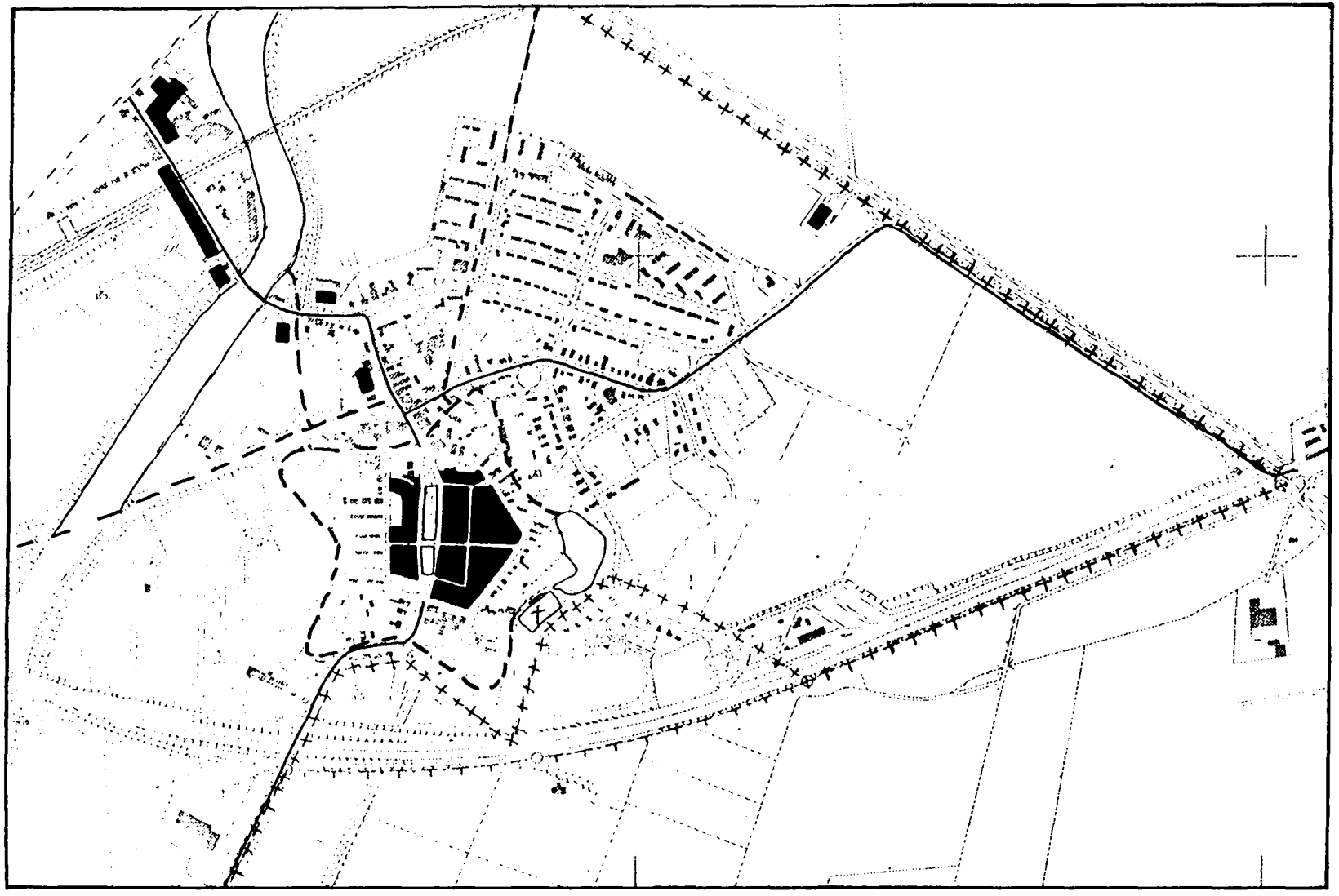

NIEUWESCHANS

500 m.

rijksgrens

gemeentegrens

landweg

spoorweg

waterweg

water

bebouwing

±1850

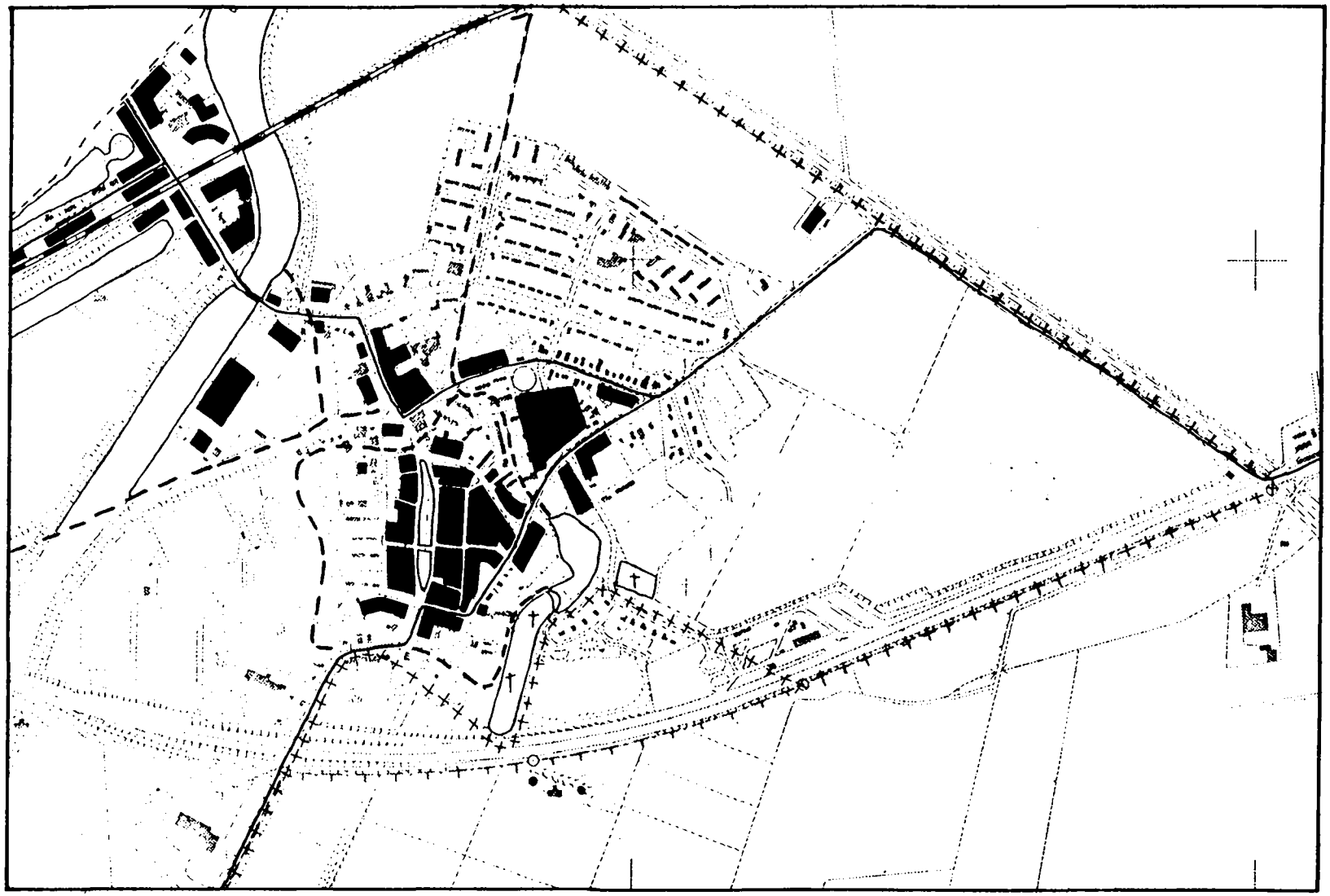

±1900

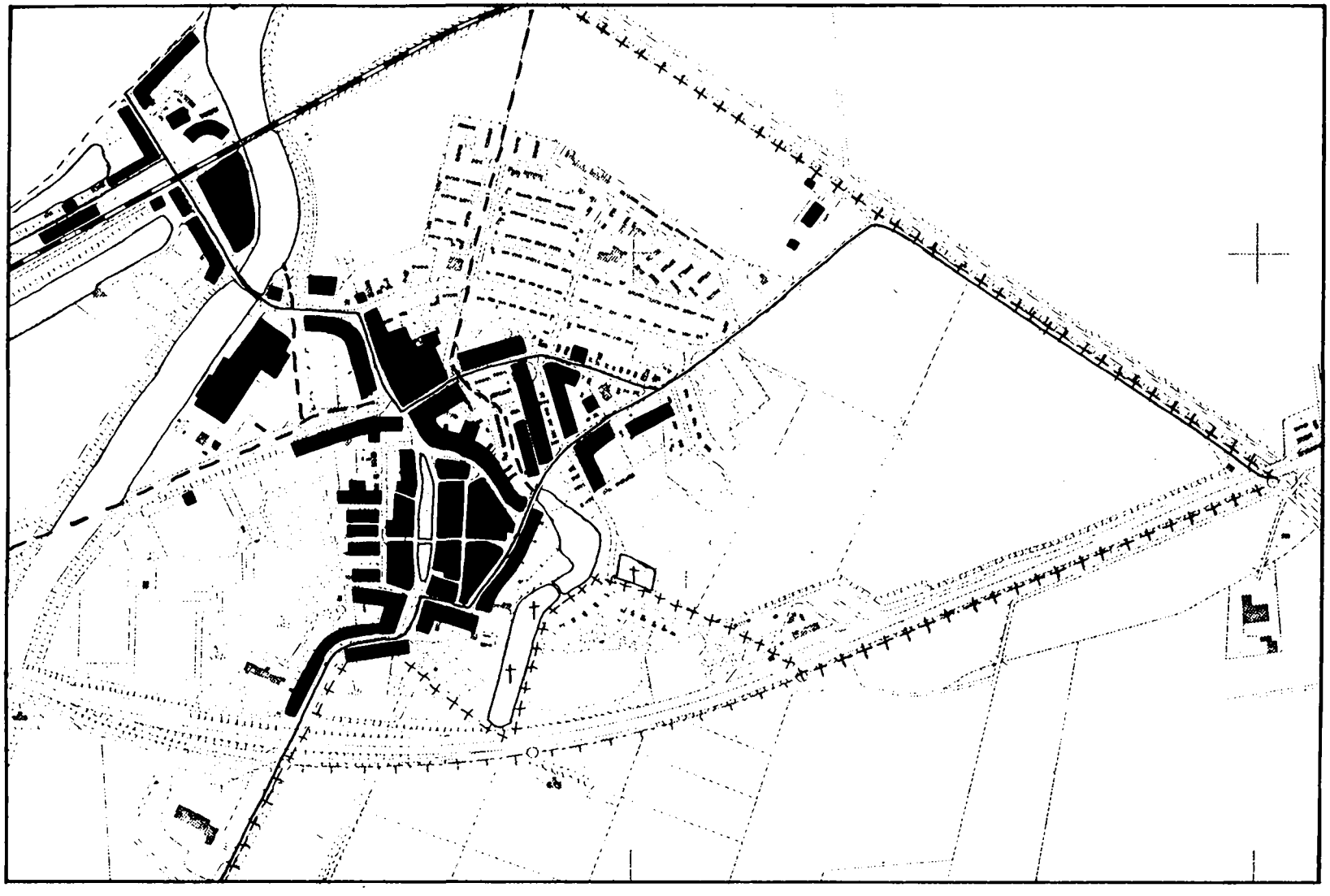

±1940

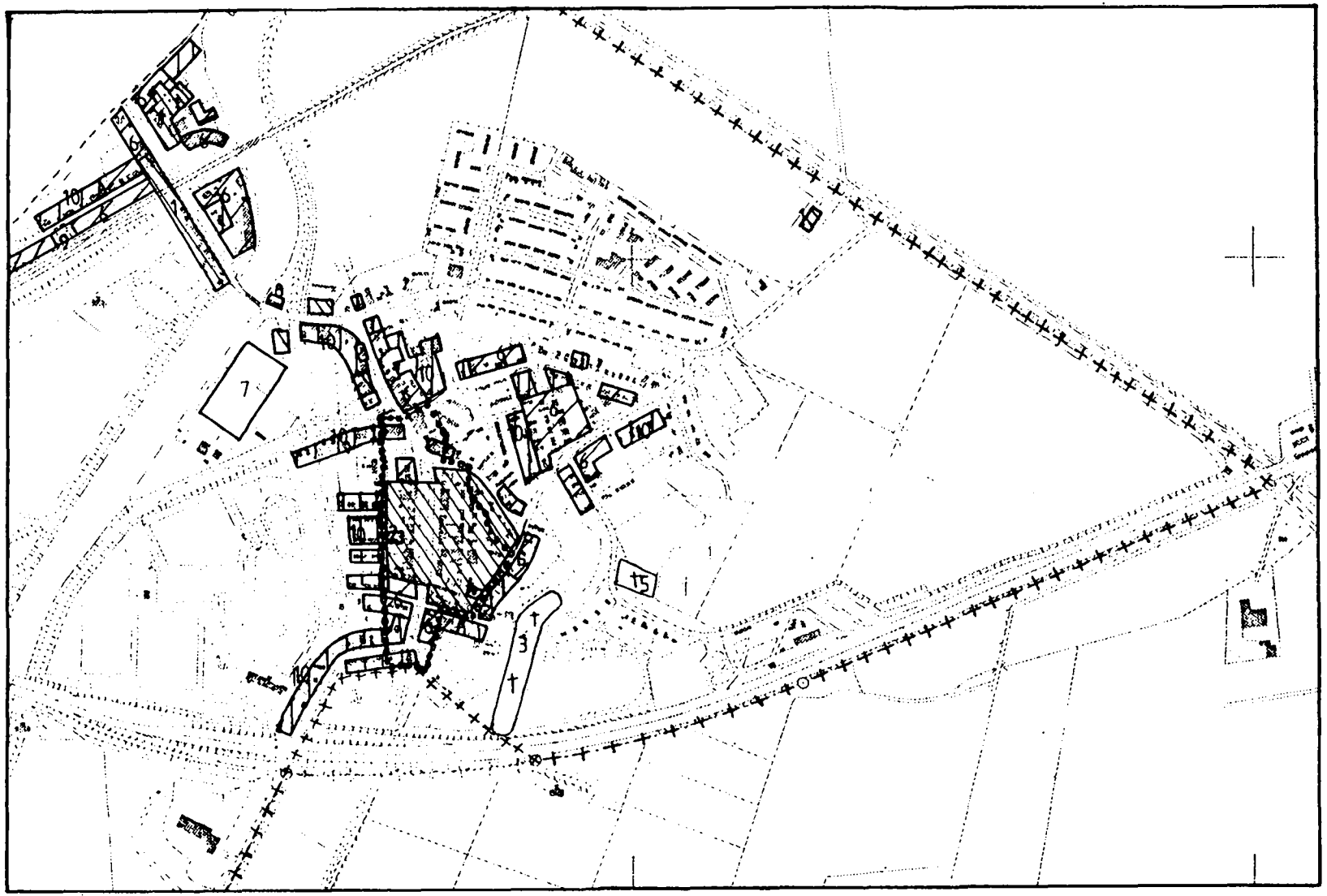

LEGENDA

1. Bebouwing oude kern
2. N.H. kerk
3. N.H. kerkhof
4. Synagoge
5. Joods kerkhof
6. Bebouwing 1850-1900
7. Strocarton-fabriek "De Dollard"
8. Pakhuis "De Dageraad"
9. N.S. station
10. Bebouwing 1900-1940
11. Gemeentehuis

NIEUWESCHANS

500 m

SITUATIE ±1940

++++ rijksgrens

— — — gemeentegrens

oooooo beschermd dorpsgezicht

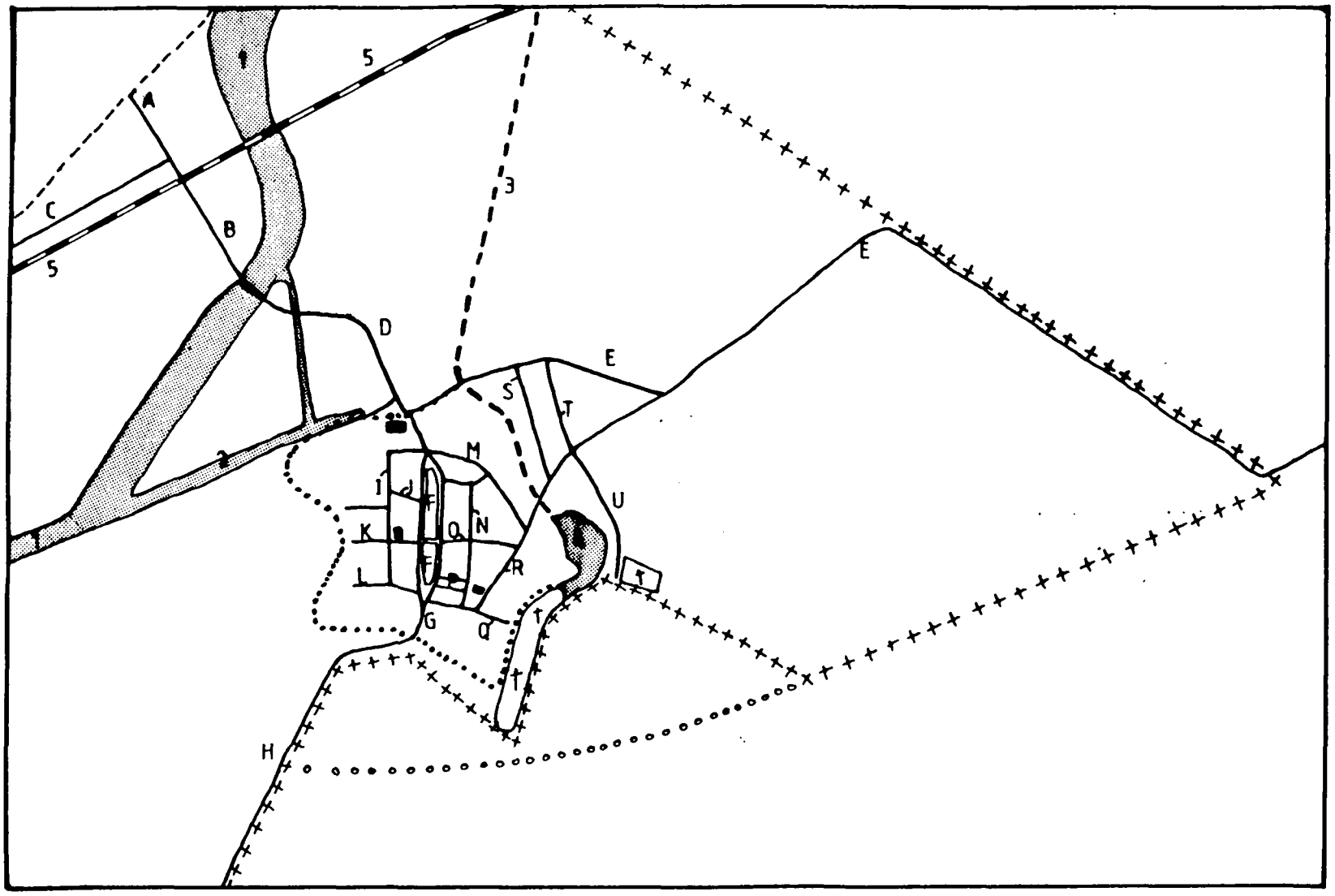

LEGENDA

+++++ rijksgrens

ooo ooo gewijzigde rijksgrens

– – – – gemeentegrens

——— landweg

═══ spoorlijn

– – – waterweg

..... vermoedelijke loop vestingsgracht

▒ water

NIEUWESCHANS

500 m

NAMEN VAN WATER EN WEGEN

Tijdens de oorlogshandelingen in april 1945 is er een aantal panden in Nieuweschans, dat drie dagen in de gevechtslinie heeft gelegen, verwoest. Behalve enkele woonhuizen en een café zijn een graansilo van Watermann, hotel "Concordia", pakhuizen en stro van "De Dollard" en de molen van de gebr. De Boer afgebrand. Daarnaast hebben veel panden schade opgelopen.
Na de Tweede Wereldoorlog zijn de panden hersteld of wederopgebouwd. Tegelijkertijd heeft Nieuweschans zich in noordoostelijke richting uitgebreid. Na de aanleg van de H.F. Dresselhuisstraat en de J. Driegenstraat die de bunderweg ontlasten, wordt hier in de jaren '50 en '60 een woonwijk en in de jaren '70 een sportpark gerealiseerd. In 1969 is de Rijksweg N 7 aan zuidzijde van het dorp voltooid. Tussen de snelweg en de Westerwoldse A is halverwege de jaren '80 het eerste kuuroord van Nederland geopend. Inmiddels heeft dit recreatiecentrum zich steeds meer uitgebreid. Het Snikkediep dat ten noorden van dit gebied loopt, is gedempt.
Vanwege de aanleg van de N 7 heeft er een rijksgrenscorrectie plaatsgevonden waardoor Nieuweschans aan de zuidkant meer ruimte heeft gekregen. In de jaren '70 en '80 is hier een kleine wijk met losstaande villa's aangelegd. Ook de nieuwe uitbreidingsplannen wijzen in zuidoostelijke richting.
In 1974 is een gedeelte van de oude kern van Nieuweschans, de Voorstraat, als beschermd dorpsgezicht aangewezen. Hierdoor hebben verschillende restauraties en reconstructies doorgang kunnen vinden. Zowel de Voorstraat zelf met de herenbehuizingen als de kleinere straten als de Achterstraat en de Eerste en Tweede Kanonnierstraat zijn aangepakt. In het gedeelte van de oude kern dat buiten het beschermde dorpsgezicht valt, is een deel van de bebouwing van voor 1940 vervangen door nieuwbouw.

5.3 Verspreide bebouwing

De gemeente Nieuweschans kent twee gehuchten : Booneschans en Hamdijk. De Hamdijk loopt vanaf Nieuweschans naar het zuidwesten, naar Oudeschans. Booneschans ligt in de bocht die de Hamdijk van het zuiden naar het westen maakt.
Booneschans is in 1589 als een redoute langs de grens met Duitsland door de Friese gecommitteerde Albert Everts Boner (aan wie de schans haar naam ontleend) aangelegd. Na de bouw van Bourtange, Oudeschans en Nieuweschans verloor de versterking haar betekenis. Nu bestaat het gehucht uit een paar woonhuizen (alle vernieuwd) die op een verhoging in het landschap liggen.
Hamdijk is een oude Dollarddijk die tot Booneschans naar het zuidwesten loopt en hierna naar het westen afbuigt. Het eerste deel, van Oudeschans tot Booneschans, is reeds in het midden van de 16e eeuw aangelegd. Het

gebied ten noorden hiervan is na 1657 ingepolderd. Het tweede gedeelte, van Booneschans naar Nieuweschans, dateert uit 1605 en behoort sinds 1636 aan Nederland. Aan de oostzijde ervan ligt de Duitse polder Bunder Neuland (1605). Aan weerszijden van de Hamdijk liggen verpsreid Oldambster boerderijen uit verschillende perioden. De meeste liggen aan de noordzijde en staan meestal evenwijdig aan de dijk. Sinds 1917 kruist het B.L. Tijdenskanaal iets ten westen van Booneschans de Hamdijk. De brug over het kanaal is zowel in mei 1940 als in april 1945 opgeblazen. Het grootste deel van de Hamdijkster boerderijen verkeert nog in goede staat en maakt de Hamdijk tot een karakteristiek onderdeel van het Oost-Groninger landschap.

6 Inventarisatie stedebouw en bouwkunst

De inventarisatie van stedebouw en bouwkunst heeft als doel inzicht te krijgen in de stedebouwkundige ontwikkelingen die binnen de gemeente hebben plaatsgevonden en in wat er aan waardevolle structuren, complexen en objecten bewaard is gebleven.

De inventarisatie bestaat uit een stedebouwkundig veldonderzoek en een inventarisatie van de bouwkunst.

6.1 Stedebouwkundig veldonderzoek

Door middel van een stedebouwkundig veldonderzoek worden de globale bevindingen over de ontwikkelingen binnen de verschillende kernen in de gemeente geverifieerd. Wanneer er in een nederzetting in de periode 1850-1940 een noemenswaardige ruimtelijke ontwikkeling heeft plaatsgevonden wordt deze op basis van een stedebouwkundige typologie in kaart gebracht. De stedebouwkundige typologie kent een hoofdindeling naar oorspronkelijke functie en ruimtelijke opbouw. Ze onderscheidt de volgende gebieden:

1 stedelijk ingerichte gebieden
1.1 algemeen (functie: gemengd of wonen)
1.2 stedelijke villagebieden

2 niet-stedelijk ingerichte gebieden
2.1 algemeen (functie: gemengd of wonen)
2.2 tuinwijkachtige ontwikkelingen (functie: wonen)
2.3 villagebieden (functie: wonen)

3 gebieden zonder woonfunctie
3.1 industriegebieden (functie: industrie/bedrijvigheid/handel/verkeer)
3.2 groene gebieden (functie: openluchtrecreatie, begraafplaatsen etc.)

andere aanduidingen:
-lineaire ontwikkelingen (functie: gemengd of wonen)
-bestaande kern voor 1850
-gereconstrueerd gebied
-hoofdinfrastructuur

In de gemeente Nieuweschans heeft gedurende de M.I.P.-periode nergens een vermeldenswaardige uitbreiding plaatsgevonden. Er was slechts sprake van verdichting langs het in 1850 al aanwezige stratenpatroon en/of uitbreiding langs bestaande (doorgaande) wegen. Om deze reden is een stedebouwkundige typologie achterwege gelaten.

6.2 Inventarisatie van de bouwkunst

De inventarisatie van de bouwkunst heeft als doel de (meest) kenmerkende objecten en complexen voor de ruimtelijke, functionele en architectuur-historische ontwikkelingen in de periode 1850-1940 vast te leggen. Essentieel voor de inventarisatie is dat ze `breed' wordt uitgevoerd. Omdat er in de periode 1850-1940 erg veel gebouwd is heeft de Rijksdienst voor Monumentenzorg als uitgangspunt geformuleerd dat er bij de selectie van objecten/complexen sprake moet zijn van een "herkenbare mate van representativiteit voor de cultuurhistorische ontwikkelingen van de betreffende bouwperiode in de ruimste zin van het woord".

Om het wat overzichtelijker te maken is voor de inventarisatie in de provincie Groningen een onderscheid gemaakt tussen twee categorieën objecten/complexen:

1 die objecten/complexen die een sociaal, economisch of cultuur-historisch belang vertegenwoordigen. Binnen deze categorie vallen objecten/complexen als fabrieken, scholen, kerken, bruggen, boerderijen etc.

2 die objecten die een representatief beeld geven van de woonbebouwing in de verschillende gemeenten.

Daarnaast kan er bij beide categorieën sprake zijn van een extra, de architectonische kwaliteit betreffende, waardering.

Als algemene regel bij de selectie van deze twee categorieën bouwwerken geldt dat ze gaaf moeten zijn. Dat wil zeggen, er mogen aan het bouwwerk geen ingrepen hebben plaatsgevonden die het in zijn grondvorm hebben aangetast. (Gaaf betekent dus niet per se: goed onderhouden.) Er zijn natuurlijk uitzonderingen op de regel. Het gaat dan om voorbeelden van objecten/complexen die zeer schaars zijn in de provincie als geheel of in de gemeenten afzonderlijk. Bij dergelijke voorbeelden wordt het criterium gaafheid vervangen door dat van schaarsheid/zeldzaamheid.

Voor het herinrichtingsgebied Oost-Groningen is in de periode 1981-1990 door de heren E. Degenhart-Drenth en E. Stanhuis een inventarisatie van de bebouwing uitgevoerd. De resultaten hiervan zijn verschenen in het vijf delen tellende rapport "Registratie cultuurhistorisch waardevolle objecten". Het M.I.P.-Groningen heeft deze gegevens overgenomen en voorzover nodig gewijzigd en aangevuld.

Literatuurlijst

- Boer, J. de., Dorpen in Groningen, PPD Groningen, 1980.

- Boer Sap, S. de., Spoorwegen in Groningen, Groningen 1987.

- Botanie, cultuurhistorie, fysische geografie en ornithologie, Oldambt, PPD Groningen, 1984.

- Hartman, T., Nieuweschans, Oudeschans, Bellingwolde. Regio Project, Groningen.

- Hartsema, D. en Mollema, W., Met de boderijders naar Groningen, Bedum, 1987.

- Hofstee, E.W., Groningen van grasland naar bouwland 1750-1930, Wageningen 1985.

- Nieuweschans in oude ansichten, Zaltbommel 1983.

- Provinciale Almanak voor Groningen, 1985.

- Schroor, M., De landelijke lijn. Kavelpatronen en lineare elementen in het Groninger landschap, cultuurhistorisch bekeken, PPD Groningen, 1987.

- Smedes, J.J., De nieuwe- of Langakkerschans, Zaltbommel 1975.

- Snijders, F., Fysische geografie in de provincie Groningen, PPD Groningen, 1985.

Kaarten

- Kuyper, J., Gemeente-atlas van de provincie Groningen,

  Leeuwarden, 1867, Hugo Suringar ed., 1:37.500

- Kater Tz. J., Kaart van alle bevaarbare vaarten en kanalen in de provincie Groningen, ca. 1850, 1:100.000

- Topografische kaart, 1853, 1:50.000

- Topografische kaart, 1902, 1:25.000

- Topografische kaart, 1932, 1933, 1:25.000